

-TWEË HUMANISTEN: ERASMUS EN MACHIAVELLI-

“Waar Erasmus van vorsten en volken verlangt, dat zij de broederlijke gemeenschap van alle mensen zonder meer laten voorgaan op hun persoonlijke, egoïstisch-imperialistische eisen, daar verheft Machiavelli de wil om machtig en krachtig te zijn tot hoogste doel in denken en handelen van elke vorst en elke natie.” Erasmus en Machiavelli,¹ de twee bekendste humanisten uit het begin van zestiende eeuw: waren zij echt zulke tegenpolen als Stefan Zweig hier beweert en wat kunnen wij nu van hen leren?

De joodse schrijver Stefan Zweig was uit Wenen naar Parijs uitgeweken toen hij in 1934 de biografie *Triomf en tragiek* van Erasmus van Rotterdam² schreef. De triomf van Erasmus was dat met zijn humanisme “wij Europeanen voor het eerst het zelfvertrouwen kregen dat wij alle eerdere perioden voorbijstreefden en een hogere, wijzere mensheid vormden dan zelfs de Grieken en de Romeinen.” Maar op deze triomf volgt zijn tragiek in de vorm van de kerkhervorming waarover hij het aan de stok kreeg met Luther³ en – betoogt Zweig in de epiloog – helaas overschaduwde Machiavelli's boek *De vorst* Erasmus' nalatenschap. Erasmus' morele antagonist stelt zijn praktische kijk tegenover de idealen van Erasmus: “Machiavelli's beruchte boek [...] heeft sindsdien de dramatische ontwikkelingen van de Europese geschiedenis bepaald.”

Stefan Zweigs Erasmus-biografie is voor mij een grote inspiratiebron met Erasmus' idealen voor het huidige Europa, maar het is opvallend dat deze twee humanisten zulke uiteenlopende morele opvattingen zouden hebben. Erasmus en Machiavelli waren tijdgenoten en beiden zeer vertrouwd met de klassieke letteren. Voor zover bekend hebben zij elkaar ondanks hun reizen door Europa nooit ontmoet en hebben zij nooit met elkaar gecorrespondeerd, maar wel is het aannemelijk dat zij met elkaars werken bekend waren. Enkele voorbeelden van hun overeenkomsten en hun verschillen.

erasmiaanse machiavelli

Erasmus had een afkeer van hypocrisie, zeker bij geestelijken.⁴ Machiavelli wist vermoedelijk uit diens werk van die afkeer en hij deelt die zoals blijkt in zijn toneelstuk *Mandràgola*.⁵ Daarin laat hij de priester Fra Timoteo zeggen: “Wat er ook gebeurt, mij zal het niet spijten. Maar ik zie, eerlijk gezegd, wel een risico, want vrouwe Lucretia⁶ is wijs en deugdzaam. Ik houd haar voor de goedheid zelve, en vrouwen hebben weinig hersens. Als er al een vrouw is, die twee woorden kan zeggen, is dat al spraakmakend, want in het land der blinden is een oog koning.” Dit spreekwoord kende Machiavelli waarschijnlijk uit de uitgave van Erasmus' *Adagia* van 1508 bij Manutius in Venetië: Ἐν τοῖς τόποις τῶν τυφλῶν λάμῳ βασιλεύς, *id est In regione caecorum rex est luscus*.⁷

Dan Machiavelli's 'beruchte' boek *De Vorst*. Dat is eerder een beschouwing over macht dan een oproep tot

goed bestuur zoals Erasmus die graag ziet,⁸ maar net als Erasmus heeft ook Machiavelli idealen. Een leider moet zorgen voor rust en recht in zijn land. Macht is daarvoor een noodzakelijk hulpmiddel en naïviteit leidt vaak tot ellende. Bijvoorbeeld in het hoofdstuk ‘De crudelitate et pietate; et an sit melius amari quam timeri, an contra’ (‘Over wreedheid en vroomheid; is het beter om geliefd of om gevreesd te worden’) legt hij uit dat hardhandig optreden van heersers wreed lijkt, maar soms juist veel meer wreedheden voorkomt.

Tegen het eind van dit boek zoekt hij rechtvaardiging voor strijd in een citaat van zijn lievelingsauteur Livius: *iustum enim est bellum quibus necessarium, et pia arma ubi nulla nisi in armis spes est* (“de oorlog is rechtvaardig wanneer hij noodzakelijk is, de wapenen heilig wanneer geen vreedzame uitweg mogelijk is”).⁹ Ook hier betoont hij zich pragmatisch: soms is strijden voor gerechtigheid onvermijdelijk. Machiavelli treurt daar minder om dan Erasmus, maar we zullen zien dat Erasmus nolens volens tot bijna dezelfde conclusie komt.

machiavellische erasmus

Erasmus werd niet moe om voor zijn idealen te strijden tegen allerhande fanatici. Toch was hij niet naïef over de machtsspelletjes van vorsten. Toen Machiavelli in het hoofdstuk ‘Quod principem deceat ut egregius habeatur’ (‘Hoe een vorst regeren moet om roem te verwerven’) Livius' woorden aanhaalde: *sine gratia, sine dignitate, praemium victoris eritis* (“zonder genade en zonder roem zult gij een prooi van de overwinnaar worden”), had Erasmus de Zotheid allang allerlei cynische opmerkingen over machthebbers in de mond gelegd, zoals *An non omnium laudatorum facinorum seges ac fons est bellum?* (“Neem bijvoorbeeld de oorlog! Is er wel iets, waarmee men meer lauweren kan oogsten?”).¹⁰

In 1530 schreef Erasmus zijn *Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo* (‘Waardevolle aanbeveling over het aangaan van de oorlog tegen de Turken’).¹¹ Het is goed denkbaar dat hij toen bekend was met het manuscript van Machiavelli's *De Vorst*. Aanleiding voor deze consultatio was de vraag of de christelijke wereld zich met geweld mocht verzetten tegen een verdere Turkse opmars. Luther bepleitte om deze opmars als straf van God lijdzaam te ondergaan. De vredelievende Erasmus veroordeelt oorlog, maar vooral die onder

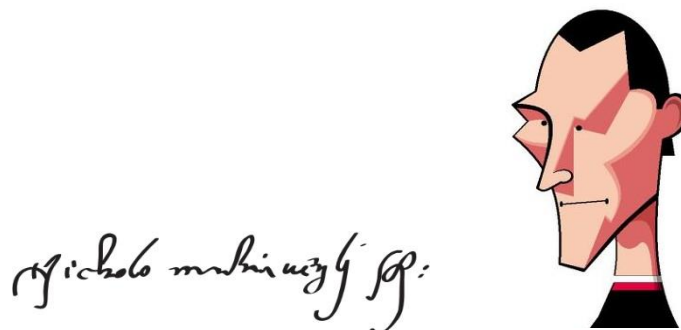
christenen onderling: *Atque interim pinguntur nobis exempla Turcicae crudelitatis, [...] sed asperiora patrata sunt in Aspera, non a Turcis, sed a nostratibus, plerisque etiam amicis* ("Ondertussen bereiken ons de voorbeelden van de Turkse wreedheid, [...] maar nog grimmiger zaken vielen in Asperen voor, niet door de Turken maar door de onzen, onder vrienden nog wel").¹² Het kost Erasmus dus moeite om tot een oordeel te komen. Eén bladzijde voor het slot van zijn lange uiteenzetting zucht hij *Hic urgebit aliquis, quid, inquiring, agis hoc tam prolixo sermone? Dic exerte, censes bellandum an non?* ("Wat vind je nu, na zo'n ampel betoog?" zal iemand vragen. "Zeg eens eerlijk, moeten we de strijd aangaan of niet?") Erasmus aarzelt nog steeds, maar meent uiteindelijk dat het christelijke Europa niet zomaar onder de Turkse dreiging hoeft te leven, maar wel steeds zijn vredelievende kant moet laten zien. Hij verwacht niet dat de Turken spontaan vreedzaam bekeerd zullen worden en dus schrijft hij: *Nec bellum dissuadeo, sed ut feliciter et suscipiatur et geratur ago pro mea quidem virili [...] sub armis hoc potissimum agere, ut se victos esse gaudeant.* ("Ik raad de oorlog niet af, maar ik voor mij vind dat wij die dan tot ieders heil moeten beginnen en voeren [...] met wapens strijdend moeten wij vooral ervoor zorgen, dat straks de overwonnenen blij zijn over hun nederlaag.")

Volgens mij beschuldigt Stefan Zweig misschien Machiavelli ten onrechte van puur machtsdenken, maar heeft hij wel gelijk waar hij hoopt dat meer Erasmiase schroom bij het aangaan van conflicten en meer Erasmiase rechtvaardigheid bij het eventueel uitvechten daarvan veel leed zouden voorkomen. Ω

Desiderius Erasmus werd geboren in Rotterdam op 28 oktober 1466, 1467 of 1469. Mogelijk waren Erasmus en zijn oudere broer onwettige kinderen van een priester, maar in elk geval zorgden zijn ouders naar zijn eigen zeggen voor een beschaafde opvoeding. Hij las klassieke en christelijke schrijvers en onderscheidde zich door zijn goede Latijn. In 1492 kwam hij aan het hof van de bisschop van Kamerijk en ging daarna voor studie naar Parijs. In 1499 werkte hij als privédocent in Engeland, waar hij tot de hoogste kringen toegang had. In 1500 brak hij door als schrijver met de eerste versie van zijn spreekwoordenboek *Adagia*, een nuttig hulpmiddel voor de Europese elite om hun teksten met klassieke citaten te doorspekken. Zijn leven lang bleef hij publiceren. In 1509 verscheen zijn bekendste boek *Laus Stultitiae* (Lof der Zotheid). In deze triomfjaren telde zijn mening over vrede en rede tot binnen alle vorstenhoven, maar rond 1520 begon zijn tragiek. Hij week uit van Leuven naar Bazel, omdat hij voor Leuven te onorthodox was; de Turken rukten op vanuit de Balkan tot voor Wenen en Luthers hervorming liep uit op een strijd binnen het christendom. Vanwege die godsdienststrijd ontvluchtte hij Bazel om daar enkele jaren later terug te keren en er in 1536 te sterven.

- ¹ Naast de expliciet vermelde bronnen wordt met betrekking tot Erasmus verwezen naar J. Huizinga *Erasmus*, Rotterdam: Ad Donker, 1924, 1978 en S. Langereis *Erasmus. Dwarsdenker*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2021. En over Machiavelli: E. Barincou ed., *Oeuvres complètes de Machiavel*, Parijs: Gallimard, 1952, en 'Nicolas Machiavel et l'estrapade', in J.-P. Vanden Branden: *Érasme et son temps*, Brussel, Erasmushuis, 2021. Daarnaast zijn internetbronnen en de WP-encyclopedie, 6e druk, Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1947-1955 geraadpleegd. Alle vertalingen, tenzij anders vermeld, zijn van de auteur.
- ² Stefan Zweig: *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam*, Wenen: Herbert Reichner Verlag, 1934 (In 2021 verscheen een nieuwe Nederlandse vertaling).
- ³ Zie mijn bijdrage in *Amphora* XLIII.1, maart 2024.
- ⁴ Zie bijv. *Laus Stultitiae* (1509), *Enchiridion militis christiani* (1504, *monachus non est pietas* – "monnikschap is nog geen vroomheid") en meerdere *colloquia*.
- ⁵ Leuk om de synopsis te lezen op wikipedia.nl: 'De alruinwortel'.
- ⁶ Ongetwijfeld vernoemd naar de Lucretia uit Livius' eerste boek van *Ab urbe condita*.
- ⁷ *Adagium 2396 in Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, deel 2.5. Amsterdam: North-Holland, 1981.
- ⁸ Zie voetnoot 3.
- ⁹ Vertaling J.F. Otten: *Machiavelli sleutel van onze tijd*, Amsterdam: J.H. de Bussy, 1983.
- ¹⁰ Erasmus: *Stultitiae Laus, dat is De Lof der Zotheid* met vertaling door A. Dirkwager Czn en A.C. Nielson, Amsterdam: H.J. Paris N.V., 1971.
- ¹¹ In *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, deel 5.3. Amsterdam: North-Holland, 1986.
- ¹² De hertog van Gelre had een ongeregelde soldatenbende, de Zwarte Hoop, op pad gestuurd om in het vijandige Holland huis te houden. In 1527 werd het stadje Asperen geplunderd. Het Latijnse woord *asper* betekent 'hard' of 'grimmig'.

Niccolò Machiavelli werd op 3 mei 1469 in Florence geboren als verarmde afstammeling van adellijke geslachten. Hij had twee zusters en een oudere broer. Niccolò's vader was rechtsgeleerde en belastingambtenaar in dienst van de Medici; een bescheiden functie die wel zicht bood op de Florentijnse bureaucratie, waarop de vader zijn tweede zoon voorbereidde. Niccolò leerde zich behoorlijk in het Latijn uitdrukken en las vooral graag Livius, maar hij kende geen Grieks. In 1498 begon hij zijn ambtelijke loopbaan bij de Republiek Florence. In die hoedanigheid maakte hij als gezant tal van buitenlandse reizen. In 1512 kwam er echter een einde aan de Florentijnse Republiek en daarmee stakte ook Machiavelli's carrière. Hij werd in 1513 uit Florence verbannen nadat hij eerst op valse beschuldigingen gearresteerd en gemarteld was. Tijdens zijn ballingschap op het platteland schreef hij de meeste werken zoals het toneelstuk *Mandràgola* (Alruinwortel) en zijn beroemde *De principatibus: Il Principe* (De vorst), een praktijkboek voor heersers, waarvan het manuscript al snel circuleerde, maar dat pas postuum in 1532 in druk verscheen. In 1519 kwam hij in dienst van de Medici weer in Florence terug, waar hij in 1527 overleed.